

Harcz Klaudia

Az Ovidiusnak tulajdonított *Halieutica* szerzőségének kérdéséhez

A 134 – helyenként meglehetősen romlott – sorban fennmaradt halászatról szóló tanköltemény-töredék, a *Halieutica* szerzőségének kérdéséhez mindössze egyetlen ókori testimonium, idősebb Plinius nyújt kapaszkodót: a *Naturalis historia* 32, 152 szerint a *Halieuticát* Ovidius írta száműzetése idején, élete utolsó éveiben. A költemény hitelességét régóta vitatják: már a 12–13. században összeállított Ovidius-corporusokba sem vették fel, és a kutatás álláspontja mind a mai napig nem egységes az Ovidiusnak tulajdonított mű eredetiségével kapcsolatban.

A szöveget tartalmazó legkorábbi kéziratot Jacopo Sannazaro (latin néven Actius Syncerus), reneszánsz költő és tudós fedezte fel 1502-ben Középfraanciaországban.¹ A pre-Karoling minuszkuálkkal írt 8–9. századi kézirat a *Versus Ouidi de piscibus et feris* címet viseli. Miután Sannazaro megtalálta a kéziratot, a költeményt tartalmazó oldalakat egy már más írásokat is magába foglaló kötetbe fűzték, melyet ma a Bécsi Nemzeti Könyvtárban őriznek a *Codex Vindobonensis* 277 jelzéssel ellátott kódexben. Egy későbbi, 9. századi szöveg a Francia Nemzeti Könyvtár tulajdonában lévő *Codex Parisinus Lat. Thuaneus* 8071-ben található. További három, 16. századi kézírata is ismert.²

A szöveg erősen romlott: sok benne a hiány, és J. A. Richmond szerint az sem elképzelhetetlen, hogy egyes sorai nem is eredeti helyükön vannak. A költemény eleje valószínűleg hiányzik, ugyanis a szöveg elején elmarad az invokáció – és esetleg egy belefoglalt dedikáció – és a propozíció is. E tematikai elemek megléte didaktikus költemény kezdetén joggal várható el. Biztosan hiányos a 10., 18. és 25. sor, súlyosan sérült a 127. sor, sorok eshettek

---

¹ Sannazaro 1501 és 1504 között a száműzött IV. Frigyes nápolyi király kíséretében főként Nivernais és Touraine francia tartományokat járta be, útja során pedig öt addig ismeretlen kódexet is felfedezett. SABBADINI 1905. 139–140.

² RICHMOND 1962. 2., 9.

ki a 85. és 127. sort követően, és a vers vége is gondolat közben szakad meg. A meglévő szöveg olvasását nemcsak a szöveghiányok, hanem a fennmaradt szöveg romlott állapota is megnehezíti.³

A költemény címével és a szerzőséggel kapcsolatban forrásként kizárólag Pliniusra hagyatkozhatunk: *Mihi videntur mira et quae Ovidius prodidit piscium ingenia in eo volumine, quod halieuticon inscribitur...*⁴ Plinius enciklopédiája alapján a költemény címe tehát *Halieuticon (liber)* lehetett. A halászatról szóló didaktikus költemények kapcsán a *Halieutica* címet Athénaios adja meg a *Deipnosophista*iban. A költemény eredeti címére vonatkozóan nincs több információnk: ha Ovidius más címet szánt befejezetlen művének, az valószínűleg a költemény első soraival együtt veszett el. A kézirati hagyományban a *Versus Ouidi de piscibus et feris* címen szerepel a költemény, eltekintve a *Codex Ambrosianus* S. 81-ben található kézírattól, amely megtartotta a Plinius által megadott *Halieuticon* címet.⁵

Az ovidiusi szerzőség legfőbb támasza tehát idősebb Plinius *Naturalis historia*ja. Plinius már az egész mű tartalomjegyzékét magában foglaló 1. könyvben megemlíti Ovidius nevét a 32. könyv forrásaként használt szerzők között. A 32. könyvben, amely a vízi élőlényekből készített orvosságokról szól, kétszer is előfordul a költő neve és halakról szóló munkája. Plinius a *Halieuticáról* először a 32. könyv 11–13. caputjában ír, ahol a költemény 9-től 48-ig tartó sorainak tartalmi kivonatát nyújtja a *scarusról* (9–18), a *lupusról* (23–26, 39–42), a *muraenáról* (27–30, 43–45), a *polypusról* (31–37), a *mugilról* (38–39) és az *anthiasról* (46–48). Itt a felsorolt halfélék sorrendje is megegyezik azazal, amit a *Halieuticában* találunk. A sorból Pliniusnál csak a *sepia* (19–22) maradt ki, de eltérés figyelhető meg a *Halieutica* 43–45. *muraenáról* szóló sorainak interpretálásakor is. Plinius a 13. caputban azt írja ugyanis, hogy *muraenae amplius devorant quam hamum, admovent dentibus lineas atque ita erodunt.*⁶ A *Halieutica* pedig azt, hogy *nec proprias vires nescit muraena nocendi | auxilioque sui, morsu nec comminus acri | deficit aut animos ponit captiva minacis.*⁷ Plinius tartalmi idézete tehát nem egyezik meg teljesen a *Halieuticában*

³ RICHMOND 1962. 9.

⁴ „Csodálatosnak tűnnek számomra a halak azon tulajdonságai is, amelyeket Ovidius közöl abban a kötetében, aminek *Halieuticon* a címe.” Plin. *NH.* 32, 11.

⁵ DE SAINT-DENIS 1975. 12–13.

⁶ „A murénák a horog fölötti részt is lenyelik, a fogukra veszik a zsinegeket és úgy rágják el.”

⁷ „A muréna nagyon is tudatában van annak, hogyan tud az erejével ártani és magán segíteni, nem lankad sem küzdelem közben a metsző harapástól, vagy ha foglyul ejtették, támadó természetével akkor sem hagy fel.”

jelenleg rendelkezésünkre álló szöveggel, hanem mintha továbbgondolná és konkretizálná a költő által lefestett képet. Ezt a kisebb eltérést leszámítva Plinius egyetlen olyan részt sem idéz a *Halieutica*ból, aminek ne lennénk jelenleg is a birtokában.

A 32. könyv másik, Ovidiusra vonatkozó részlete az 152. caputban található: *His adiciemus ab Ovidio posita nomina, quae apud neminem alium reperiuntur, sed fortassis in Ponto nascentia, ubi id volumen supremis suis temporibus inchoavit.*⁸ Eszerint Ovidius a száműzetése alatt, halála (Kr. u. 17 vége vagy 18 eleje) előtt nem sokkal kezdte el a *Halieuticát*.

Mint arról már korábban szó esett, már a 12–13. században kétségbe vonták, hogy a *Halieuticát* valóban Ovidius írta. Nem ez volt az egyetlen ilyen ovidiusi költemény: Lachman, Haupt, Birt és Skutsch például a *Consolatio ad Liviamot* és a *De medicamine faciei femineae*-t sem vették fel az Ovidius-corporusba. Az ok az volt, hogy nem találták őket elég jónak ahhoz, hogy Ovidius költeményei legyenek.⁹ Az egyébként nagy tekintélyű Plinius tanúságát azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni, ezért azokból háromféle következtetést vontak le: (1) a költemény Plinius utáni hamisítvány, mely a természettudós idézeteire épül; (2) Plinius tévesen tulajdonította Ovidiusnak a szerzőséget, továbbá a *Halieutica* egy másik 1. századi szerző munkája; és végül: (3) valóban Ovidius írta a költeményt.¹⁰

A *Halieuticát* több lehetséges szerzőnek is tulajdonították az idők folyamán. A 17. századi Barth szerint Olympius Nemesianus írta a költeményt, Vlitius pedig Grattiusnak tulajdonította. A 18. században Wernsdorf egy bizonyos felszabadított rabszolgát, Veidiust nevezett meg szerzőként. Nicolas Eloi Lemaire azt állította, hogy egy Pompeius idején halastavairól közismert római lovag, L. Axius Naso egyik felszabadított rabszolgája írta a *Halieuticát*, és a felszabadítója után felvett Naso *cognomen* miatt Plinius összekeverte Ovidiusszal.¹¹

L. P. Wilkinson *Ovid recalled* című 1955-ös munkájában Plinius tévedésének igazolásakor Birt egyik tézisént vette elő: Lucanushoz, Statiushoz és Martialishoz hasonlóan, akik tévesen tulajdonították Vergiliusnak a *Culexet*,

⁸ „Ezeket kiegészítjük még azokkal az Ovidiusnál fellelhető halnevekkel, amelyek senki másnál nem fordulnak elő, amelyek azonban talán a Fekete-tengerben élnek, melynek vidékén <a költő> élete utolsó éveiben belefogott ennek a könyvnek az írásába.”

⁹ RADFORD 1927. 357.

¹⁰ HOUSMAN 1907. 277.

¹¹ CAPPONI 1972. 6.

Plinius is hibázhatott, amikor Ovidiust nevezte meg a *Halieutica* szerzőjeként.¹² Ezeknek a feltételezéseknek a vers témája is alapot adhatott, mert sokan elképzelhetetlennek tartották, hogy Ovidius írt volna egy költeményt a halak természetéről és a halászatról. Legutóbb I. Peirano említette a hamis attribúciójú görög és római művek között a költeményt a szintén Ovidiusnak tulajdonított *Nuxszal* egyetemben.¹³

S. G. Owen szerint a száműzött költő élete vége felé saját szórakoztatására írta a *Halieuticát*, egyes szakaszainak vitathatatlanul alacsonyabb színvonalát pedig a szöveg befejezetlenségének számlájára írta.¹⁴ E. De Saint-Denis hasonlóan vélekedik: miután Ovidiust száműzték Rómából, elveszettek és magányosnak érezte magát. Erre a *Tristiában* és az *Epistulae ex Pontóban* többször is utal. A *Halieutica* szerinte a *Tristiával*, az *Epistulae ex Pontóval* és az *Ibisszel* együtt annak köszönheti létrejöttét, hogy a költő a munkába menekült és az írással vigasztalta magát.¹⁵ Ovidius erről maga is nyilatkozik a *Tristiában*: *detineo studiis animum falloque dolores*.¹⁶

Birt, Housman, Wilkinson, Richmond és Duckworth némelyest megalapozottabban Ovidius verselési technikája alapján vonták kétségbe a pliniusi tanúság megbízhatóságát. Állításuk szerint egyes metrikai és prozódiai jellegzetességek, a szóhasználat, bizonyos ismétlések, a felsorolások kötőszóhasználatá markánsan eltérnek Ovidiusétól. Housman felveti, hogy a költemény metrikai problémái bizonyára feltűntek volna Pliniusnak, ha ezt a *Halieuticát* olvasta volna. A 46. sorban az *anthias his, tergo quae non videt, utitur armis* hexameterére például azt írja, hogy: „Plinius szemében... éppoly bámulatos látványosság lett volna, mint a Vezív kitorése.”¹⁷ Duckworth ugyancsak metrikai alapon vonta kétségbe Ovidius szerzőségét. Ő a *Halieutica* egyes sorai első négy verslábának metrikai arányait hasonlította össze más Ovidius-szövegek hasonló arányaival. További megfigyelése, hogy a *Halieutica* hexameterai bővelkednek spondeusokban, főleg az első lábokban, ahol Ovidius a daktilusokat részesíti előnyben: például a *Metamorphoses*ben is, ahol az első láb mindig daktilus.¹⁸

¹² WILKINSON 1955. 363.; BIRT 1878.; CAPPONI 1972. 7.

¹³ PEIRANO 2012. 4

¹⁴ OWEN 1914. 268–269.

¹⁵ DE SAINT-DENIS 1975. 20.

¹⁶ „Tanulmányaimmal teremem el figyelmem és szedem rá fájdalmam.”, *Ov. Trist.* 5,7,39

¹⁷ HOUSMAN 1907. 275–77.

¹⁸ DUCKWORTH ebben az esetben valószínűleg túloz, mivel az igaz, hogy Ovidius a *Metamorphoses*ben előnyben részesíti a daktilusokat az első lábban, de állításával ellentétben a költemény sorai korántsem mindig daktilussal kezdődnek.

A többi száműzetési költeményt is megvizsgálta, és azokban is jelentős metrikai eltérést állapított meg a *Halieutica*hoz képest.¹⁹

Azt az Ovidius szerzősége mellett kardoskodók is kénytelenek elismerni, hogy a költemény nem mentes bizonyos következtelenségektől, ezeket azonban megmagyarázhatónak tartják. Az egyik feltevés szerint a hibák egy részének oka az, hogy a vers befejezetlen: Ovidius minden bizonnyal átdolgozta volna, ha a halál nem akadályozta volna meg benne. Mivel a *Halieuticát* feltehetően Ovidius költői hagyatékából adták ki, nem elképzelhetetlen, hogy a kézirat nehezen olvasható vázlat volt, és a tisztázat készítése során az autográfhoz képest új hibák is keletkeztek. Kraus megközelítése szerint a *Halieutica* verselésének az ovidiusi prozódiaától való eltérését a műfaj igényei magyarázzák.²⁰ A prozódiai vizsgálatba De Saint-Denis további, megfontolásra érdemes szemponttal szolgál. Hangsúlyozza, hogy a költemény 134 sorából 38 sor halakat sorol fel, és a halak nevének elhelyezése a daktilikus hexameterben egyáltalán nem lehetett könnyű feladat, éppen ezért nem is vethető össze olyan Ovidius-szövegek metrikai jellegzetességeivel, amelyek nem állították a költőt hasonló kihívás elé. Szerinte a textus egyéb részei, a formák és színek, gesztusok és attitűdök pontos és kifejező leírásai nagyon is ovidiusiak, jellemző rájuk az olyannyira Ovidiusra valló dinamizmus és képszerűség.²¹ A *Halieutica* Ovidiusra legjellemzőbb szakaszaiként leginkább a lovakkal (66–74) és kutyákkal (75–82) kapcsolatos sorokat szokták idézni.²²

P. Toohey a költeményt műfajparódiának tekint, és ezzel magyarázza következtelenségeit is. Szerinte a *Halieutica* a didaktikus műfajt figurálja ki, ami azt is érthetővé teszi, hogy a költő miért tér el kitűzött tárgyától és kalandozik el hosszasan a szárazföldi állatok világában, miközben gyakorlatban hasznosítható tudással egyáltalán nem szolgál. Toohey a *Remedia Amoris*szal és az *Ars Amatoriával* állítja párhuzamba a *Halieuticát*, s ebben az összefüggésben egyfajta önparódiaként fogja fel a költeményt, mely a költő korábbi munkásságát idézi, csak ebben férfiak és nők helyett halak szerepelnek.²³

Owen Plinius *Naturalis Historiá*ban tett utalását megkérdőjelezhetetlennek gondolta: szerinte elképzelhetetlen, hogy Plinius Ovidiust bárkivel is összetéveszthette volna, mivel ilyen kaliberű szerző hiteles hamisításához egy másik zseni kellett

¹⁹ DUCKWORTH 1966.

²⁰ KRAUS 1942., KRAUS 1970. 31–36.

²¹ DE SAINT-DENIS 1975. 21–23.

²² KRAUS 1942., KRAUS 1970. 51–54.

²³ TOOHEY 1996.194–196.; TOOHEY 2004. 237.

volna.²⁴ De Saint-Denis szintén védi a pliniusi értesülés hitelességét: bár Plinius maga nem volt költő, de ha ezek az anomáliák számára is oly szembetűnőek lettek volna, mint azt a modern metrikai vizsgálatok alapján hiszik, Pliniusnak, lévén, hogy a történetírásban és rétorikában is meglehetősen jártas volt, rá kellett volna jönnie, hogy nem Ovidius írta a *Halieuticát*.²⁵ Revilo P. Oliver elgondolkodtató kérdést vet föl a hitelesség körüli viták kapcsán: elképzelhető-e, hogy manapság bárki olyan jól tudjon latinul, hogy egy Kr. u. 1. századi tanult római véleményét meghazudtolja egy szöveg hitelességével kapcsolatban?²⁶

Az ovidiusi szerzőség hívei közé tartozik Filippo Capponi, aki 1972-ben monumentális, két kötetes monográfiát jelentetett meg a *Halieuticáról*. A munka 162 oldalas bevezetésében kizárólag a mű eredetiségét védelmezi. A *Halieutica irodalmi értéke és stílusa* című alfejezetben Capponi szókincsbeli egyezésekkel támasztja alá álláspontját. Sajnos, a feltárt párhuzamok további elemzésével adós marad, mindazonáltal annak bizonyítékként kezeli őket, hogy e mégoly rövid töredék is Ovidius munkájának tekinthető. A Capponi által feltételezett párhuzamok között nemcsak szoros értelemben vett lexikai egyezések szerepelnek, hanem – bár nem nagy számban – tematikai egyezések is. Capponi módszerére jellemző, hogy például a *Halieutica* következő szavai: *vitulus... qui nondum gerit in tenera iam cornua fronte* párhuzamai-ként az alábbiakat említi:²⁷

Lucr. 5, 1034: *cornua nata prius vitulo quam frontibus extant*

Verg. *Georg.* 2, 372: *dum frons tenera inprudens laborum*

Hor. *Od.* 3, 13, 4: *cui frons turgida cornibus*

Ov. *Met.* 15, 596: *cornua fronte gerit...*

Ov. *Met.* 7, 363–364: *... qua Coae cornua matres | gesserunt...*

Ov. *Am.* 3, 4, 19: *centum fronte oculos, centum cervice gerebat*

Ov. *Met.* 13, 772–773: *... <<lumenque, quod unum | fronte geris media...>>*

Ov. *Met.* 8, 883–884: *cornua, dum potui; nunc pars caret altera telo
frontis...*

Grat. *Cyneg.* 489: *praeveniunt teneraque extrudens cornua fronte.*

²⁴ OWEN 1914. 268–269.

²⁵ DE SAINT-DENIS 1975. 23–24.

²⁶ OLIVER 1964. 39.

²⁷ CAPPONI 1972. 80–89.

Capponi munkájának alapját alighanem szerzői konkordanciák jelentik, éppen ezért érdemes a modern szövegadatbázisok nyújtotta akkor még nem létező metódusok segítségével újra megvizsgálni a szöveget. Jelen tanulmány egy teljes szövegre kiterjesztendő vizsgálat első állomásaként a töredék első 22 sorát elemzi a *Bibliotheca Teubneriana Latina* (BTL) adatbázisa segítségével. A vizsgálathoz De Saint-Denis 1975-ös kiadásának szövegét használtam fel.²⁸ Munkám során nemcsak kiegészítettem a már Capponi által feltárt eredményeket, hanem további párhuzamok lehetőségét is felvettem. Vizsgálati eredményeimet táblázatban közlöm (lásd *Függelék*), melynek bal oldali oszlopában a Capponi által feltárt párhuzamokat is feltüntettem, míg a jobb oldali oszlopban saját eredményeim szerepelnek. Capponi párhuzamainak felsorolásakor eredetileg különválasztja és előveszi az Ovidiusszal való egyezéseket, a többi egybeesést pedig később szerepelteti. Mivel úgy vélem, hogy ez a kezelési mód akadályozza a pontos kép kialakítását, saját táblázatomban Capponi találatainak feltüntetésekor kizárólagos rendezési szempontom az volt, hogy a *Halieutica* mely részeire vonatkoztatja őket a szerző.

Munkám során megállapítottam, hogy a kizárólag ovidiusi párhuzammal rendelkező helyek száma igen csekély: mindössze 5 ilyen találat (Függelék 4, 5, 8, 12, 25). Az Ovidiusnál és más költőknél is szereplő valamint az ovidiusi párhuzammal nem rendelkező helyek száma közel azonos: az első kritériumnak 12 (Függelék 1, 2, 7, 9, 14, 16, 21, 24, 27, 28, 31, 33), a másodiknak 14 találat (Függelék 3, 10, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 23, 26, 30, 32, 35) felelt meg. Az elsőnél csak néhány olyan találat van, ami szorosabban köthető Ovidiushoz: ilyen például az *accepit legem* (Függelék 1), ami klasszikus költők közül Horatiusnál szerepel még, a *sub unda* (Függelék 27), ami sorzárlatként Ovidiusnál fordul elő a legtöbbször, és a *vomit illa cruorem* (Függelék 33). Megállapítható továbbá, hogy a *Halieutica* szóhasználata közelebb áll a költői, mint a prózai nyelvhez, mivel csak 7 olyan hely van, amely költői és prózai párhuzamokkal is rendelkezik (Függelék 1, 2, 14, 15, 16, 24, 29) és 2 olyan, amivel kapcsolatban csak prózai egyezéseket tudunk felmutatni (Függelék 22, 34).

Összegzésként elmondható, hogy Capponi ezen a területen – bármennyire is alapvető jelentőségűek kutatásai –, úgy tűnik, szelektált, és az ovidiusi szerzőség elfogadásának preconcepciójához keresett lexikai (és – mint említettük – jóval kisebb mértékben) tematikai párhuzamokat. A mintaként kiválasztott szövegegység vizsgálata jelenleg abba az irányba mutat, hogy a szöveg szókinccsének és kötéseinek jellegzetességei távol állnak attól, hogy egyértelmű

²⁸ DE SAINT-DENIS 1975.

érvként szolgáljanak az ovidiusi szerzőség mellett, bár saját eredményeimet (és ugyanígy Capponi eredményeit is) a hiányzó, illetve sérült sorok is befolyásolhatják, ezért célravezető lehet az alapos lexikai vizsgálatot a későbbiekben az egész költeményre kiterjeszteni.

Irodalomjegyzék

BIRT 1878

BIRT, T.: *De Halieuticis Ovidio falso adscriptis*. Berlin 1878.

CAPPONI 1972

CAPPONI, F.: *P. Ovidii Nasonis Halieuticon (Roma Aeterna II)*. Leiden 1972.

DE SAINT-DENIS 1975

DE SAINT-DENIS, E.: *Ovide Halieutiques (Les Belles Lettres 217)*. Paris 1975.

DUCKWORTH 1966

DUCKWORTH, G. E.: The Non-Ovidian Nature of the „Halieutica”. *Latomus* 25 (1966) 756–768.

HOUSMAN 1907

HOUSMAN, E. A.: *Versus Ovidi de Piscibus et Feris*. CQ 1 (1907) 275–278.

KRAUS 1942

KRAUS, W.: s. v. Ovidius Naso. RE XVIII. 2. (1942) 1907, 58–1971, 16.

OLIVER 1964

OLIVER, R. P.: The „Halieutica” Ascribed to Ovid by J. A. Richmond. CPh 59 (1964) 39–42.

OWEN 1914

OWEN, S. G.: Notes on Ovid’s *Ibis*, *Ex Ponto Libri*, and *Halieutica*. CQ 8 (1914) 254–271.

PEIRANO 2012

PEIRANO, I.: *The Rhetoric of the Roman Fake. Latin Pseudepigraphia in Context*. Cambridge 2012.

RADFORD 1927

RADFORD, R. S.: The Ovidian Authorship of the *Lygdamus Elegies*. CPh 22 (1927) 356–371.

RICHMOND 1962

RICHMOND, J. A.: *The Halieutica Ascribed to Ovid*. London 1962.

SABBADINI 1905

SABBADINI, R.: *Le scoperte dei codici latini e greci*. Firenze 1905.

TOOHEY 1996

TOOHEY, P.: *An Introduction to Ancient Didactic Poetry*. London–New York 1996.

TOOHEY 2004

TOOHEY, P.: *Melancholy, Love, and Time. Boundaries of the Self in Ancient Literature*. University of Michigan Press 2004.

WILKINSON 1955

WILKINSON, L. P.: *Ovid recalled*. Cambridge 1955.

Függelék

<p>Hal. 1: accepit mundus legem: dedit arma per omnes <u>1) accepit... legem</u> Ov. <i>Met.</i> 4,704; Ov. <i>Met.</i> 10,50. Publil. <i>Syr.</i> 444. <i>Dist. Cat.</i> 1,31a. Manil. <i>Astron.</i> 1,85.</p>	<p>Plaut. <i>Truc.</i> 760. Lucil. <i>Sat. frg.</i> 1088. Cic. <i>Phil.</i> 5,7; Cic. <i>N.D.</i> 3,57; Cic. <i>Agr.</i> 2,24; Cic. <i>Pis.</i> 36; Cic. <i>Off.</i> 3,30,109. Liv. 2,57,4; Liv. 4,2,13 ; Liv. 8,5,7; Liv. 10,9,1; Liv. 21,41,9; Liv. 24,29,9; Liv. 25,40,4; Liv. 31,31,19; Liv. 34,2,7; Liv. 34,3,4; Liv. 34,57,9; Liv. 37,19,2. Hor. <i>A.P.</i> 283.</p>
<p><u>2) dedit arma</u> Ov. <i>Pont.</i> 4,16,34: aptaque venanti Grattius arma daret Ov. <i>Pont.</i> 138: saeva sed in manis manibus arma dabo Ov. <i>Pont.</i> 390: inque caput domini, qui dabat arma procis Grat. <i>Cyneg.</i> 23: carmine et arma dabo...</p>	<p>Enn. <i>Ann.</i> 16,415: Concidit, et sonitum simul insuper arma dederunt Liv. 3,15,8: dant tamen arma, non vulgo, tantum ut incerto hoste praesidium satis fidum ad omnia esset. Liv. 3,20,3: Valerius ad recipiendum Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba iuraverint conventuros se iussu consulis nec iniussu abituros. Liv. 30,7,11: ... arma equosque dedisset, ... Caes. <i>B.C.</i> 2,14,1: ... se dedisset arma ... Hyg. <i>Fab.</i> 107,2,5: ... postulavit a Danais ut arma sibi Achillis darent; ... Cic. <i>Phil.</i> 2,53: tum contra te dedit arma ... Verg. <i>Aen.</i> 2,390sq.: dolus an virtus, quis in hoste requirat? arma dabunt ipsi. Verg. <i>Aen.</i> 9,273: corpora captivosque dabit suaque omnibus arma Prop. 4,1,54: vivet et huic cineri Iuppiter arma dabit. Prop. 4,1,90: (illa dabat natis arma vetante deo) Hor. <i>Sat.</i> 2,3,296sq.: Haec mihi Stertinius, sapientum octavus, amico arma dedit, posthac ne compellarer inultus. Ov. <i>Am.</i> 2,12,23sq.: Femina Romanis etiamnunc Urbe recenti Inmisit soceros armaque saeva dedit. Ov. <i>A.A.</i> 2,741: Arma dedi vobis; dederat Vulcanus Achilli: Ov. <i>Fast.</i> 3, 198: 'tolle preces', dixi 'quod petis arma dabunt'. Ov. <i>Fast.</i> 3,387sq.: iam dederat Saliis a saltu nomina ducta armaque et ad certos verba canenda modos Ov. <i>Her.</i> 6,140: Quamlibet infirmis iste dat arma dolor. Ov. <i>Her.</i> 13,50: Et sua det reduci vir meus arma Iovi! Ov. <i>Her.</i> 13,140sq.: Inponet galeam Dardanaque arma dabit; Arma dabit, dumque arma dabit, simul oscula sumet Ov. <i>Ib.</i> 140: saeva sed in manis manibus arma dabit! Ov. <i>Ib.</i> 392: inque caput domini qui dabat arma procis Ov. <i>Met.</i> 10,546: neve feras, quibus arma dedit natura, lacesse Manil. <i>Astron.</i> 2,570: nec sola est ratio quae dat nascentibus arma</p>
	<p><u>3) mundus...dedit</u> Manil. <i>Astron.</i> 2,649.</p>
	<p>Hal. 2: admonuitque sui: vitulus sic namque minatur, <u>4) admonuitque sui</u> Ov. <i>Her.</i> 3,132.</p>

<p>5) <u>vitulus ... minatur</u> Ov. <i>Am.</i> 3,13,15.</p>	
<p>Hal. 3: qui nondum gerit in tenera iam cornua fronte; Lucr. 5,1034: <i>cornua</i> nata prius <i>vitulo</i> quam frontibus extent Verg. <i>Georg.</i> 2,372: dum <i>frons tenera</i> inprudens laborum Hor. <i>Od.</i> 3,13,4: cui <i>frons</i> turgida <i>cornibus</i> Ov. <i>Met.</i> 15,596: <i>cornua fronte gerit...</i> Ov. <i>Met.</i> 7,363–364: ... qua Coae <i>cornua</i> matres <i>gesserunt...</i> Ov. <i>Am.</i> 3,4,19: centum <i>fronte</i> oculos, centum <i>cervice gerebat</i> Ov. <i>Met.</i> 13,772–773: ... «lumenque, quod unum <i>fronte geris</i> media...» Ov. <i>Met.</i> 8,883sq.: <i>cornua</i>, dum potui; nunc pars caret altera telo <i>frontis...</i> Grat. <i>Cyng.</i> 489: praeveniunt <i>teneraque</i> extrudens <i>cornua fronte</i>.</p>	<p>6) <u>gerit ... cornua</u> Varr. <i>L.L.</i> 5,20. Ov. <i>Trist.</i> 1,1,8. German. 175. Manil. <i>Astron.</i> 4, 240. 7) <u>... cornua fronte</u> Verg. <i>Georg.</i> 4,299; Verg. <i>Cul.</i> 16. Tib. 3,5. Ov. <i>Met.</i> 3,139; Ov. <i>Fast.</i> 6,197; Ov. <i>Met.</i> 15,133.</p>
	<p>Hal. 4: sic dammae fugiunt, pugnant virtute leones 8) <u>dammae fugiunt</u> Ov. <i>Met.</i> 1,441–2.</p>
<p>Hal. 5: et morsu canis et caudae sic scorpius ictu, 9) <u>morsu canis</u> Verg. <i>Aen.</i> 10,707.</p>	<p>Prop. 3,16,17. Ov. <i>Met.</i> 4,723–4.</p>
<p>caudae sic scorpius ictu Ov. <i>Met.</i> 15,371: <i>scorpius</i> exhibit <i>caudaque</i> minabitur unca Ov. <i>Fast.</i> 4,163–4: ... elatae metuendus acumnie <i>caudae</i> <i>scorpius</i> in virides praecipitatur aquas. Manil. <i>Astron.</i> 1,690: ...inter <i>caudam</i> qua <i>scorpius</i> ardet Manil. <i>Astron.</i> 2,236–237: ..., acer et <i>ictu</i> <i>scorpius</i>, ... Manil. <i>Astron.</i> 2,213: tum pisces et Cancer et acri <i>scorpius ictu</i> Manil., <i>Astron.</i> 4,217: <i>scorpius</i> armata vilenta cuspide <i>cauda</i> Manil. <i>Astron.</i> 4,553: <i>scorpius</i> extremae cum tollet lumina <i>caudae</i></p>	<p>10) <u>caudae ... scorpius</u> Lucil. <i>Sat. frg.</i> 1022–25. Hyg. <i>Astr.</i> 3,38; Hyg. <i>Astr.</i> 4,4. German. 310; German. 393; German. 489; German. <i>fr.</i> 4,42. 11) <u>scorpius ictu</u> Ov. <i>Hal.</i> 115.</p>

<p>12) <i>Hal. 6: concussisque levis pinnis sic evolat ales.</i> Ov. <i>A.A.</i> 2,19: et <i>levis</i> est et habet geminas, quibus <i>avolet, alas</i> Ov. <i>Met.</i> 1,264: madidis <i>Notus evolat alis</i></p>	
	<p><i>Hal. 7: Omnibus ignotae mortis timor, omnibus hostem</i> 13) <i>ignotae mortis</i> Hor. <i>Sat.</i> 1,3,107.</p>
	<p>14) <i>mortis timor</i> Cic. <i>Fin.</i> 1,19,64; Cic. <i>N.D.</i> 1,86. Lucr. 2,45; Lucr. 5,1180. Ov. <i>Her.</i> 21,163; Ov. <i>Met.</i> 7,604.</p>
	<p><i>Hal. 8–10: praesidiumque datum sentire et noscere teli vimque modumque sui. Sic et scarus arte sub undis †si n...†</i> 15) <i>teli vim</i> Liv. 26,5,17; Liv. 26,45,1; Liv. 27,18,11; Liv. 38,22,8. Caes. <i>B.C.</i> 2,6,3. Lucr. 3,170. 16) <i>noscerere ... vim</i> Ter. <i>Eun.</i> 778. Pub. Syr. Q 40 Cic. <i>Or.</i> 115. Lucr. 6,915. Ov. <i>Hal.</i> 47; Ov. <i>Her.</i> 13,56. 17) <i>Hal. 9: scarus</i> Enn. <i>var.</i> 40 Hor. <i>Epod.</i> 2,50; Hor. <i>Sat.</i> 2,2,22. Ov. <i>Hal.</i> 9; Ov. <i>Hal.</i> 16; Ov. <i>Hal.</i> 119.</p>
	<p><i>Hal. 11–12: Decidit adsumptaque dolos tandem pavet esca, non audet radiis obnixa occurrere fronte:</i> 18) <i>audet ... occurrere</i> Verg. <i>Aen.</i> 11,503; Verg. <i>Aen.</i> 11,808.</p>
<p><i>Hal. 13: aversus crebro vimen sub verbere caudae</i> Hor. <i>Sat.</i> 2,7,49: quaecumque excepit turgentis <i>verbera caudae</i></p>	<p>19) <i>crebro ... verbere</i> Lucr. 5,483. 20) <i>verbere caudae</i> Catull. 63,81. Verg. <i>Cir.</i> 453.</p>
	<p><i>Hal. 14: laxans subsequitur tutumque evadit in aequor.</i> 21) <i>tutum ... aequor</i> Verg. <i>Aen.</i> 1,165; Verg. <i>Aen.</i> 5,171. Ov. <i>Fast.</i> 2,98; Ov. <i>Her.</i> 9,15; Ov. <i>Trist.</i> 1,10,12. 22) <i>tutumque evadit</i> Liv. 26,17,13.</p>

	<p>Hal. 15–16: Quin etiam, si forte aliquis, dum praenatat, arto mitis luctantem scarus hunc in vimine vidit. <u>23) praenatat</u> Verg. <i>Aen.</i> 6,705. 24) si forte aliquis Cic. <i>Flac.</i> 2. Lucr. 1,391; Lucr. 2,225; Lucr. 2,931. Prop. 2,14,31; Prop. 2,22a, 11. Ov. <i>Her.</i> 12,80; Ov. <i>Met.</i> 2,692sq.. Manil. <i>Astron.</i> 5,650.</p>
25) ... arto mitis luctantem scarus... Ov. <i>Met.</i> 6,242sq.: et iam contulerant arto luctantia nexu pectora pectoribus ...	
	<p>Hal. 17–18: aversi caudam morsu tenet atque ita... †uberrer uato quem textit q : resultat† <u>26) aversi ... tenet</u> Verg. <i>Aen.</i> 1,482; Verg. <i>Aen.</i> 6,224; Verg. <i>Aen.</i> 6,469.</p>
	<p>Hal. 19–20: sepia tarda fugae, tenui cum forte sub unda deprensa est – iam iamque manus timet illa rapacis – <u>27) tenui ... unda</u> Prop. 1,11,11. Ov. <i>Met.</i> 3,161; Ov. <i>Met.</i> 6,351; Ov. <i>Met.</i> 8,559. <u>28) sub unda</u> Lucr. 1,288: dat sonitu magno stragem volvitque <i>sub undis</i> Verg. <i>Aen.</i> 1,99–101: saevos ubi Aeacidae telo iacet Hector, ubi ingens Sarpedon, ubi tot Simois correpta <i>sub undis</i> scuta virum galeasque et fortia corpora volvit! Verg. <i>Aen.</i> 10,235: et dedit esse deas aevomque agitare <i>sub undis</i>. Ov. <i>Hal.</i> 11: ... sic et scarus arte <i>sub undis</i> Ov. <i>Hal.</i> 22: atque avium phycis nidos imitata <i>sub undis</i> Ov. <i>Met.</i> 1,260–1: poena placet diversa, genus mortale <i>sub undis</i> perdere et ex omni nimbo demittere caelo. Ov. <i>Met.</i> 5,47–9: ... erat Indus Athis, quem flumine Gange edita Limnaee vitreis peperisse <i>sub undis</i> creditur, ... Ov. <i>Met.</i> 6,370: eveniunt optata deae: iuvat esse <i>sub undis</i> Ov. <i>Met.</i> 15,416–7: sic et curalium, quo primum contigit auras tempore, durescit; mollis fuit herba <i>sub undis</i>.</p>
	<p>29) forte ... deprensa est Liv. 2,12,4. Ov. <i>Met.</i> 4,556–60.</p>
manus timet illa rapacis Ov. <i>Fast.</i> 4,706: ... urentes effugit illa manus	<p>30) manus ... rapacis Sall. <i>Inv. in Cic.</i> 3,5. Priap. 52,1. 31) manus timet Prop. 3,16,6. Hor. <i>C.S.</i> 53sq. Ov. <i>Am.</i> 3,15,10.</p>

<p>Hal. 21: inficiens aequor nigrum vomit illa cruorem <u>32) inficiens aequor</u> Hor. <i>Od.</i> 3,6,34. <u>33) vomit illa cruorem</u> Verg. <i>Georg.</i> 3,516: ...et mixtum spumis vomit ore cruorem Verg. <i>Aen.</i> 10,349 : ... et crassum vomit ore cruorem Ov. <i>Met.</i> 5,83: ...rutilum vomit ille cruorem Manil. <i>Astron.</i> 5,671sq.: ...floremque cruoris evomit...</p>	
	<p>Hal. 22: avertitque vias oculos frustrata sequentis. <u>34) oculos frustrata</u> Liv. 26,39,23. 35) oculos ... sequentis Verg. <i>Aen.</i> 6,200.</p>